

Fields of Gold

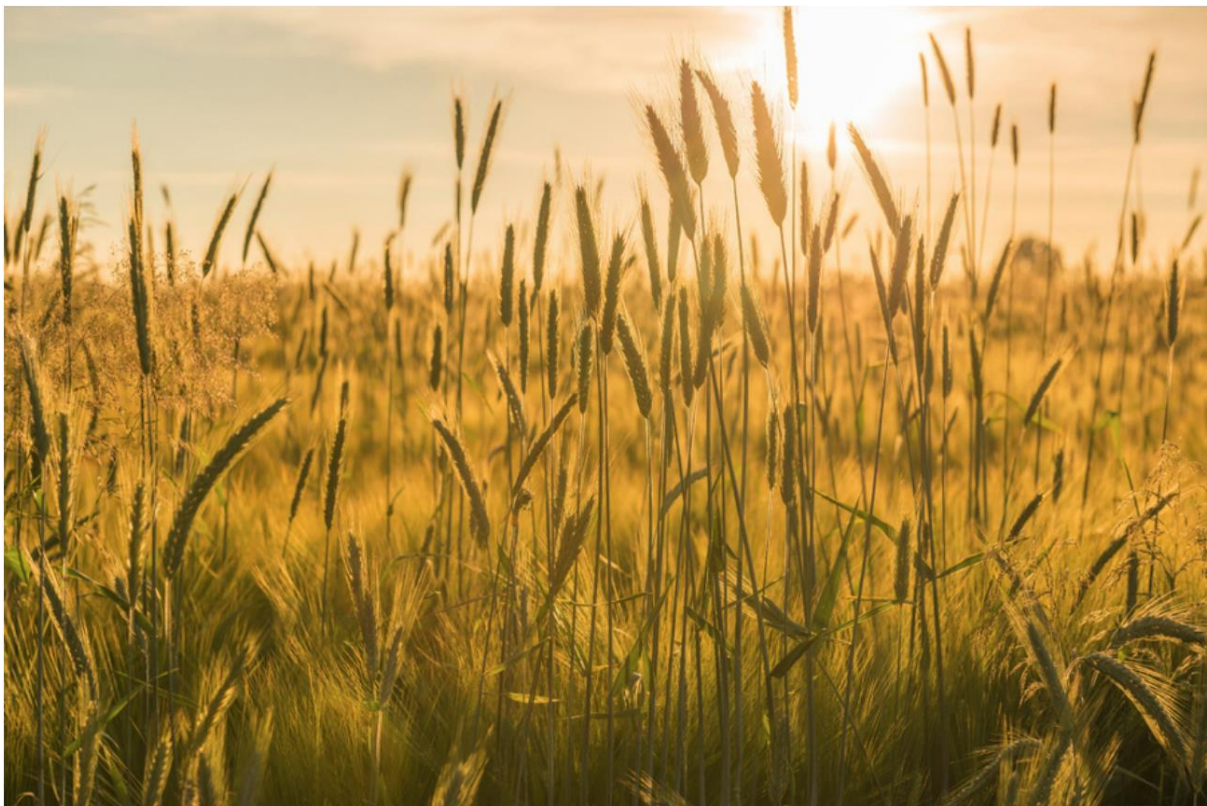
Een vergelijkend onderzoek naar de Egyptische en
Griekse visie over het leven na de dood

Desiree de Wit, 3934551

2 april 2018

8654 woorden

Floris van den Eijnde

Figuur 1.

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Methode en primaire bronnen	5
Hoofdstuk 1: Egypte	8
1.1 Een interpretatie van de betekenis van de ziel voor de Egyptenaren	8
1.2 Het aardse voorbereiden op het leven na de dood	9
1.3 De beoordeling van de ziel	10
1.4 De bestemming van de ziel	12
Hoofdstuk 2: Griekenland	14
2.1 Een interpretatie van de betekenis van de ziel voor de Grieken	14
2.2 Het aardse voorbereiden op het leven na de dood	14
2.3 De beoordeling van de ziel	15
2.4 De bestemming van de ziel	16
Conclusie	18
Bibliografie	21
Primaire bronnen	21
Secundaire bronnen	21
Afbeeldingen	22
Suggesties voor literatuur	22

Abstract

Dit onderzoek heeft gepoogd een vergelijking te maken in visies over het leven na de dood omtrent het Egyptische Dodenrijk en de Griekse Onderwereld bij deze samenlevingen in de periode tussen de achtste en derde eeuw v. Chr. Aan de hand van de primaire bronnen zoals *The Book of the Dead*, Homeros' epische poëzie en Plato's *Phaedo* en *Gorgias* zoekt deze scriptie overeenkomsten en verschillen in de betekenis van de ziel, de omgang met het lichaam omtrent begrafenisrituelen, de beoordeling van de ziel en de uiteindelijke bestemming van de ziel. De begrippen *Duat*, *Aaru*, *Tartaros* en *Elysion* spelen een belangrijke rol in het leven na de dood als zijnde akelige of aangename plekken om te verblijven.

Inleiding

Al sinds het begin der tijden houden mensen zich bezig met de vraag of de ziel kan voortleven na de dood. Nadenken over het leven na de dood is een manier om om te gaan met het korte mensenleven en het onbekende dat we niet kunnen ontlopen. Daarom spelen ideeën over het leven na de dood een grote rol in religies en culturen. Het mysterieuze karakter van de dood resulteerde doorgaans in mythologische verhalen die geworteld waren in religie en een ingrijpende rol hadden in het leven. Bovendien wordt er uitvoerig over de dood en het leven na de dood gesproken en geschreven door filosofen. In het christendom had de voorstelling van het leven na de dood bijvoorbeeld de functie om het maken van moreel verantwoorde keuzes te stimuleren. Het moreel juist handelen geeft derhalve de onsterfelijke ziel een betere kans op een voorspoedig leven na de dood.

Ook in de oudheid dachten mensen veelvuldig na over een leven na de dood. Beeldvorming omtrent de dood en het leven na de dood verschilde van samenleving tot samenleving. In de Egyptische samenleving speelde de dood een belangrijke rol in het religieuze leven. In de Egyptische samenleving werd op basis van het oordeel over hoe de persoon geleefd had diens leven na de dood bepaald.¹ Op het moment dat iemand stierf, moesten er veel handelingen worden verricht om de doden voor te bereiden op het leven na de dood. Met de juiste voorbereiding zou elk levend persoon na de dood een eeuwig leven kunnen verkrijgen. Het voorbereiden van het lichaam werd onder andere gedaan door alle organen behalve het hart, waar de Egyptenaren geloofden dat de ziel zich bevond, te verwijderen. De ziel moest na de dood een reis afleggen door het Dodenrijk, dat in de Egyptische mythologie aangeduid werd als *Duat*, om naderhand het hart te laten wegen. Bij een positief resultaat van het wegen van het hart werd de ziel van de overledene toegelaten tot *Aaru*, of *Field of Reeds*, de Egyptische voorstelling van de plek waar gelukzaligen in hun eeuwige leven na de dood konden verblijven.²

Een andere interessante visie op het leven na de dood zien we in de Griekse samenleving, waar tevens een mythologische voorstelling van de Onderwereld een rol speelt. Verschillende filosofen hebben interessante ideeën over het leven na de dood en de ziel geformuleerd. Die ideeën lopen uiteen van het verdergaan van de ziel na de dood in Plato's *Phaedo* tot het ophouden met bestaan.³ Daarnaast speelt de gedachte in de Griekse samenleving van enkele eeuwen v. Chr. dat de levensadem na de dood het lichaam verlaat. Als een soort van schaduw zal de ziel tot in de eeuwigheid ronddwalen in het rijk van Hades en alleen bewustzijn hebben en kunnen spreken na het drinken van offerbloed.⁴ In de Griekse mythologie wordt gesproken over onder andere *Tartaros* als plek van het eeuwige lijden en *Elysion* als plek voor de gelukzaligen.⁵

Vanzelfsprekend zijn er verschillende elementen van het leven na de dood die interessant zijn om te onderzoeken, zoals de relatie tussen levenden en doden of de rol van materiële cultuur na de dood. Deze scriptie zal daarentegen visies over het leven na de dood bij de Egyptenaren en de Grieken onderzoeken. De hoofdvraag die beantwoord wordt in deze scriptie is: wat zijn de verschillen en overeenkomsten in visies over het leven na de dood omtrent het Egyptische Dodenrijk

¹ John Casey, *After Lives: A Guide to Heaven, Hell, and Purgatory* (Oxford 2009) 23, 29.

² *The Book of the Dead, spreuk 125 (TM 57201)*, red. B. Backes (moment vertaling onbekend). Zie <http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/125> voor vertaling. Zie <http://totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm57201> voor meer informatie over de versie van het boek.

³ Pl. *Phd.* 70c-84b.; Epicurus, *Ep. Men.* §3 (<http://classics.mit.edu/Epicurus/menoec.html>).

⁴ Hom. *Od.* 11.35, 11.47, 11.228.

⁵ Bijvoorbeeld Hes. *Op.* 156 ff; Hom. *Od.* 4.56; Pl. *Grg.* 523a.

en de Griekse Onderwereld bij deze samenlevingen in de periode tussen de achtste en derde eeuw v. Chr.? Het onderzoek zal zich richten op de inhoud van *Duat*, *Aaru*, *Tartaros* en *Elysion*, en hoe deze in relatie staan tot de ziel, het lichaam en het oordeel over de ziel. Omgang met het lichaam van de overledene en de begrafenisrituelen die uitgevoerd worden, zijn nodig om de ziel een kans op het eeuwig leven te geven. Verder moet de ziel een oordeel ondergaan om tot de eindbestemming in het Egyptische Dodenrijk of de Griekse Onderwereld te komen.

Het leven na de dood blijft een mysterie en het kan daarom aantrekkelijk zijn om te kijken naar de ideeën die de Egyptische en Griekse samenlevingen vroeger hadden over het leven na de dood. Daarnaast is het interessant om te bestuderen in hoeverre de visies over het leven na de dood van deze samenlevingen elkaar beïnvloed hebben in de periode tussen de achtste en derde eeuw v. Chr. In deze periode is er sprake van een culturele uitwisseling tussen Egypte en Griekenland, zoals de Griekse cultuur vanaf nu in dit onderzoek genoemd kan worden. Het is een periode waarin beide culturen wederom in bloei zijn en teruggegrepen wordt op oude tradities. De dood en de band met de goden was een belangrijk onderdeel van de religie bij deze samenlevingen en een vergelijkende analyse van deze samenlevingen zou kunnen leiden tot een beter begrip van oude religies en de samenleving waarin die religies een grote rol spelen.

Hoewel het leven na de dood bij deze samenlevingen veel behandeld is in onderzoeken en artikelen is er weinig tot geen vergelijkend onderzoek gedaan naar het leven na de dood in relatie tot de begrippen van het Egyptische Dodenrijk en de Griekse Onderwereld. De Duitse Egyptoloog Jan Assmann stelde in zijn boek *Death and Salvation in Ancient Egypt* dat Egyptische concepten betreffende het leven na de dood ambivalent zijn. Aan de ene kant wordt er een beeld geschetst van het Dodenrijk als een eenzame en duistere plek waar zich geen leven meer bevindt. Aan de andere kant is er de *Field of Reeds* waar de ziel voor eeuwig zal voortleven en een levende god wordt.⁶ Emily Teeter onderzocht in *Religion and ritual in ancient Egypt* de cultus rondom de doden, wat religie en de dodencultuur voor de Egyptenaren betekenden en wat de relatie was tussen het rijk van de levenden en de doden. Teeter geeft een beschrijving van de rituelen die uitgevoerd moesten worden om het lichaam voor te bereiden op de begrafenis en de taken die priesters daarbij moesten uitvoeren. Teeters werk toont aan dat de ziel een transitie moet doormaken tot een *akh*, een getransfigureerde geest die in het Dodenrijk woonde, en dat de *lector* priester die belangrijke functie van het begeleiden van de ziel op zich neemt.⁷ Teeters onderzoek naar de betekenis van de dodencultuur voor de Egyptenaren geeft ons een interessante interpretatie van het belang en de transitie van de ziel, en welke rol de begrafenisrituelen en priesters daarin spelen.

In het wetenschappelijke debat over het leven na de dood naar de visie van de Grieken is invloedrijke wetenschapper naar Griekse religie Christiane Sourvinou-Inwood een belangrijke naam. Zij tracht in *'Reading Greek Death' To the End of the Classical Period* het Griekse discours over de dood te onderzoeken door middel van literaire bronnen, zoals onder andere Homeros en grafmonumenten. Sourvinou-Inwood geeft een uitvoerige analyse van het Griekse *Elysion* en hoe het te interpreteren in de Homerische poëzie. Ze interpreteert *Elysion* als "a paradise with ideal weather, the Elysian fields at the end of the earth, where Rhadamanthys dwells."⁸ (Rhadamanthys is een koning van Kreta, die voorkomt in Homeros' *Odyssee* als wonend in *Elysion*.⁹) Verder stelt Sourvinou-Inwood, in tegenstelling tot andere wetenschappers, dat *Elysion* niet van minoïsche

⁶ Jan Assmann, *Death and Salvation in Ancient Egypt* (Ithaca 2005) 164, 387.

⁷ Emily Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt* (New York 2011) 22, 148-150.

⁸ Christiane Sourvinou-Inwood, *'Reading' Greek Death To the End of the Classical Period* (Oxford 1995) 32-33.

⁹ Hom. *Od.* 4.554.

oorsprong is. Het begrip zou op Kreta ontstaan zijn op basis van de naam Rhadamanthys en de mythes waarin hij voorkomt, die beiden hun grondslag vinden op Kreta.¹⁰ Over de oorsprong van *Elysion* kan dit onderzoek geen uitspraak doen. Wel zal de definitie van Sourvinou-Inwood van *Elysion* worden aangehouden.

Methode en primaire bronnen

Alvorens er begonnen kan worden met de analyse is het praktisch om de in deze scriptie gebruikte primaire bronnen te onderwerpen aan bronnenkritiek. Voor de analyse van de Egyptische visie over het leven na de dood wordt er gebruikgemaakt van *The Book of the Dead*. Ondanks dat dit werk een boek genoemd wordt, is het een verzameling van spreuken die hoofdstukken genoemd worden. *The Book of the Dead* werd in 1842 voor het eerst door de Duitse Egyptoloog Karl Richard Lepsius vertaald. Lepsius is verantwoordelijk voor het indelen van de spreuken in hoofdstukken, wat de leesbaarheid van het geheel sterk verbeterde. Het werk dat Lepsius in 1842 publiceerde, was een versie van *The Book of the Dead* uit Ptolemaeïsch Egypte.¹¹ De teksten werden vanaf de Tweede Tussenperiode (c. 1650 v. Chr.) door priesters gebruikt tijdens begrafenisrituelen.¹² *The Book of the Dead*, ook wel te vertalen als *Book of Going Forth by Day*, werd naderhand als een begrafenisamulet in het graf geplaatst om de eigenaar te bewaken, te beschermen en te zorgen voor het welzijn van de overledene. De spreuken van het werk waren namelijk bedoeld om de ziel van de overledene in zijn gevaarlijke reis naar het Dodenrijk en het verkrijgen van een comfortabel leven in *Aaru* te ondersteunen.¹³ Omdat de behoeften voor de ondersteuning van elke ziel uniek waren, werden de teksten indien het een welvarend persoon betrof, aangepast op diens specifieke wensen. Door de eeuwen heen was de begrafenisstekst zo in trek dat er een gestandaardiseerde versie voor de minder bedeeden op de markt verscheen waar alleen de naam van de overledene ingevuld werd.¹⁴ Een probleem is echter dat er nooit een volledige versie van dit werk gevonden is. Dat houdt in dat de bron is samengesteld uit een grote verscheidenheid aan overgeleverde teksten. Een samengestelde tekst kan desondanks wel van belang zijn, omdat het ons essentiële informatie geeft over de oude cultuur van het Egypte uit die tijd. Verder zorgt een samengestelde tekst ervoor dat de teksten beter te begrijpen zijn. Deze bron is te gebruiken in wetenschappelijk onderzoek dat iets zegt over de Egyptische cultuur en overtuigingen over de dood en het leven na de dood. *The Book of the Dead* geeft ons unieke inzichten in de geconceptualiseerde ideeën en overtuigingen in het Egyptische leven na de dood.¹⁵ *The Book of the Dead* was in de Ptolemeïsche periode nog steeds een veelgebruikte tekst in begrafenisrituelen.¹⁶ In deze periode bleef het belang van begrafenisrituelen voor de Egyptische bevolking bestaan. Dat maakt *The Book of the Dead* een interessante bron voor het deel van het onderzoek naar de Egyptische visie over het leven na de dood. Deze bron en de functie van de bron zullen verder worden besproken in het hoofdstuk over het Egyptische Dodenrijk. Als bron zal het project van Universität Bonn gebruikt worden waarbij een aantal Egyptologen,

¹⁰ Sourvinou-Inwood, 'Reading' *Greek Death*, 33-36.

¹¹ Thomas George Allen, *The Book of the Dead or Going Forth By Day. Ideas of the Ancient Egyptians Concerning the Hereafter as Expressed in their own Terms* (Chicago 1974) 1-2.

¹² Allen, *The Book of the Dead*, 1.

¹³ Donald B. Redford (red.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt I* (Oxford 2001) 75-76.

¹⁴ Allen, *The Book of the Dead*, 1.

¹⁵ John Romer, 'Introduction to this Edition by John Romer', *The Egyptian Book of the Dead*, red. J. Romer (London 2008) xxvi.

¹⁶ Malcolm Mosher Jr., 'Transmission of Funerary Literature: Saite Through Ptolemaic Periods', in: Foy Scalf (red.), *Book of the Dead. Becoming God in Ancient Egypt* (Chicago 2017) 85-96, aldaar 85.

waaronder Ursula Rößler-Köhler, al decennialang werken aan de vertaling van teksten van *The Book of the Dead*.¹⁷

Een bron die ons inzichten geeft in de Griekse Onderwereld, is de *Odyssee* van Homeros. Dit epische gedicht werd rond de achtste eeuw v. Chr. opgeschreven en behelst de mythische vertellingen over heldendaden en godenverhalen. De gedichten van Homeros hebben veel invloed gehad op het Griekse gedachtegoed, de ontwikkeling van de literatuur en hebben nog steeds een centrale positie in de Europese cultuur. De gedichten van Homeros hebben echter ook beperkingen waarmee rekening gehouden moet worden bij dit onderzoek. Sourvinou-Inwood wijst ons op het probleem van de continuïteit die zich voordoet in de *Odyssee* boek 24.¹⁸ Volgens verschillende wetenschappers is er tussen boek 24 en de rest van de *Odyssee* een aanzienlijk verschil in stijl te zien en zijn er waarneembare afwijkingen te ontdekken van andere Homerische gedichten.¹⁹ Daaruit kunnen we afleiden dat er weinig twijfel is over dat deze sectie geschreven is door een latere dichter. De continuïteit door een andere dichter hoeft echter geen probleem te zijn voor dit onderzoek. De verhalen van Homeros waren voor de Grieken een verklaring voor hoe de wereld is ontstaan en hoe de wereld in elkaar zat. Veel van het Griekse gedachtegoed over het leven na de dood gaat terug op de mythes die door Homeros in de *Odyssee* zijn vastgelegd.²⁰ De overlevering van bronnen uit de oudheid is schaars en het gegeven dat er twee volledige werken van Homeros bewaard zijn gebleven, geeft de significantie van de bronnen in de oudheid en de eeuwen daarna aan. Door de betekenis die de Grieken in de archaische en klassieke periode nog steeds gaven aan de mythologische verhalen is het voor ons een bruikbare bron om te analyseren in een onderzoek naar de Griekse visie op het leven na de dood.

Verder wordt er voor de Griekse ideeën over de dood en het leven na de dood gebruik gemaakt van werken van de klassieke filosoof Plato, die leefde van c. 427 tot 347 v. Chr. Plato was een Atheense burger die in een prominente familie werd geboren en van wie verwacht werd dat hij een leven in de politiek nastreefde, zoals gebruikelijk was bij leden van vooraanstaande families. Op verschillende manieren wordt ons duidelijk dat Plato een eigen agenda kon hebben. In de vroege dialogen van Plato, bijvoorbeeld de *Apologie*, tracht hij een eerlijk en sympathiek portret van Socrates neer te zetten en diens naam te zuiveren na zijn beruchte proces en executie. In de latere dialogen wordt de eigen opvatting van Plato meer zichtbaar. Verder wilde hij de politiek hervormen of zelfs ontsnappen aan de politiek. Dit is in sommige dialogen zichtbaar, zoals in *Politeia* waarin de filosoof een ideale samenleving schetste waarin de filosofen-koningen Athene bestuurden zodat corruptie uit de weg gegaan zou worden. Toch zijn Plato's werken een interessante bron voor Griekse ideeën over het leven na de dood en het heengaan van de ziel. Er was namelijk een buitengewone uitwisseling van ideeën tussen Plato en de samenleving waarin hij leefde. Plato paste de socratische en dialectische methode toe waarbij hij de interactie tussen karakters in de vorm van dialogen opstelde. Daarnaast zorgde hij ervoor dat de lezers van zijn werken kritisch na gingen denken en vragen stelden op basis van de dialogen, waarin argumenten en tegenargumenten een

¹⁷ Marcus Müller, 'Totenbuch-Projekt' (versie februari 2012), <http://totenbuch.awk.nrw.de/> (geraadpleegd januari-april 2018).

¹⁸ Sourvinou-Inwood, 'Reading' *Greek Death*, 94-106.

¹⁹ Zie bijvoorbeeld: Joseph Russo, Manuel Fernández-Galiano en Alfred Heubeck (red.), *A Commentary on Homer's Odyssey* (Oxford 1992) 342-345, 346, 353-354.; Stephanie West, 'Laertes Revisited', *The Cambridge Classical Journal* 35 (1989) 113-143.

²⁰ G.S. Kirk, *Myth. Its Meaning and Functions in Ancient and other Cultures* (Cambridge 1970) 8-9, 22, 32-33.

belangrijke rol speelden.²¹ De werken van Plato brengen veel van de meest essentiële problemen van de filosofie ter sprake, zoals de inhoud van rechtvaardigheid en de onsterfelijkheid van de ziel.

Voor dit onderzoek naar *Duat*, *Aaru*, *Tartaros* en *Elysion* zal een kwalitatieve methode worden gehanteerd waarbij gezocht wordt naar causale verklaringen voor de verschillen en overeenkomsten in visies over het leven na de dood. Gegevens voor de analyse worden verzameld door het Egyptische *The Book of the Dead*, de *Odyssee* van Homeros en verschillende filosofische werken van Plato te raadplegen. De primaire bronnen zullen vergelijkend geanalyseerd worden op tekstuele inhoud door middel van *close reading*, waarbij de interpretatie van het Egyptische Dodenrijk en de Griekse Onderwereld een centrale positie inneemt. Bij *comparative history* worden twee of meer samenlevingen vergeleken die vaker apart worden bekeken waardoor een nieuw, interessant perspectief ontstaat. "Comparative history remains a minority pursuit among historians, but it is an essential means of deepening our understanding of the past."²² Er is gekozen voor een vergelijking van de Egyptische en Griekse samenlevingen, omdat deze vergelijking een belangrijke bijdrage kan leveren voor ons historische begrip.

Om te komen tot een analyse van de verschillen en overeenkomsten in de visie over het leven na de dood in de Egyptische en Griekse samenlevingen is het nodig om eerst de samenlevingen apart te analyseren. In hoofdstuk 1 zal Egypte besproken worden. Hierbij zal eerst gekeken worden naar een interpretatie van de betekenis van de ziel voor de Egyptenaren. Vervolgens wordt besproken welke aardse handelingen er verricht moeten worden met betrekking tot het lichaam en het uitvoeren van begrafenisrituelen. Deze handelingen zorgen ervoor dat de ziel een kans op een eeuwig leven heeft door de begeleiding van de ziel van spreuken uit *The Book of the Dead*. Verder zal besproken worden wat er gebeurt met de ziel nadat het individu is overleden. De ziel zal een reis moeten afleggen om te komen tot het eerdergenoemde oordeel, waarbij het hart gewogen wordt. Als laatste zullen in het Egyptische hoofdstuk de begrippen *Duat* en *Aaru* worden besproken. In hoofdstuk 2 wordt dezelfde indeling aangehouden voor de Grieken, waarbij achtereenvolgens de betekenis van de ziel, het begrafenisritueel en de uiteindelijke plek van het eeuwig leven, *Tartaros* en *Elysion*, worden besproken. In de conclusie zal de vergelijking plaatsvinden en zal een analyse gemaakt worden om de hoofdvraag te beantwoorden.

²¹ Richard Kraut, 'Plato' (versie 1 augustus 2017), <https://plato.stanford.edu/entries/plato/> (24 maart 2018).

²² John Tosh, *The Pursuit of History. Aims, methods and new directions in the study of modern history* (Dorchester 2010) 164-166.

Hoofdstuk 1: Egypte

Om antwoord te geven op de vraag wat de verschillen en overeenkomsten zijn in de visies over het leven na de dood bij de Egyptenaren en de Grieken zal eerst de Egyptische visie behandeld worden. Het is daarvoor belangrijk om eerst de betekenis van de ziel voor de Egyptenaren uiteen te zetten. Verder zal in dit hoofdstuk ingegaan worden op de begrafenisrituelen die nodig zijn om de overledene een kans te geven op het eeuwige leven. Vervolgens zal het oordeel dat geveld zal worden door de Egyptische goden besproken worden. Ten slotte wordt de uiteindelijke bestemming van de ziel bekeken waarbij de interpretatie van de begrippen *Duat* en *Aaru* centraal staat.

1.1 Een interpretatie van de betekenis van de ziel voor de Egyptenaren

Alvorens we kunnen beginnen met het uitdrukken van het belang van begrafenisrituelen voor het vinden van rust van de ziel moeten we eerst bespreken wat de ziel betekent voor de Egyptenaren. Hierbij kan gebruik gemaakt worden van bronnen ouder dan de achtste eeuw v. Chr. Verder moeten we in gedachten houden dat het Egyptische concept van de ziel bestaat uit vele nuances. Dit deel van het hoofdstuk over de Egyptische visie over het leven na de dood richt zich alleen op de *ba*, *ka* en de *akh*. Verder onderzoek naar de verschillende elementen die met het individu te maken hebben, is gewenst voor een beter begrip van het Egyptische concept van de ziel.²³

Het Oud-Egyptische concept van *ba* wordt door veel wetenschappers, waaronder Jan Assmann, geïnterpreteerd als de ziel. Het Egyptische concept van de ziel is zeer complex en er is tot op heden nog geen consensus bereikt over het Egyptische begrip van de ziel.²⁴ De *ba* is echter niet te vergelijken met ons moderne concept van de ziel. De *ba* wordt in deze bron gezien als een vogel met een menselijk hoofd, wat de mobiliteit en de menselijke natuur van de *ba* simultaan benadrukt. In sommige bronnen van *The Book of the Dead* wordt de *ba* getoond bij de ceremonie van het wegeven van het hart.²⁵ Bij het begrafenisritueel moesten vervolgens de *ba* en *ka*, wat de levenskracht van het individu was, samenkomen om de *akh* te worden.²⁶ De *akh* "(...) refers to a salutary effectiveness that crosses the threshold of death, from this world into the next and vice versa."²⁷ De *lector*, een speciale priester die kon lezen, was een belangrijk onderdeel van de begrafenis(-rituelen) door zijn taak van het reciteren van spreuken die de ziel begeleidden tot de transitie naar een *akh*.²⁸ In hoofdstuk 23 uit *The Book of the Dead* staat de spreuk die de *lector* priester voorleest tijdens het

²³ Deze elementen van het Egyptische individu zijn het lichaam, de *ka* (levenskracht), de schaduw, de naam en de *ba*. Verder onderzoek kan gedaan worden door bijvoorbeeld de volgende bronnen te raadplegen: Louis Vico Žabkar, *A Study of the Ba Concept in Ancient Egyptian Texts* (Chicago 1968).; Andrey O. Bolshakov, *Man and His Double in Egyptian Ideology of the Old Kingdom* (Wiesbaden 1997).; Florence Friedman, 'On the Meaning of Akh in Egyptian Mortuary Texts', (PhD diss., Brandeis University, 1981).

²⁴ E.g. Jan Assmann, *Death and Salvation in Ancient Egypt* (Ithaca 2005) 89-90.; Alan B. Lloyd, 'Psychology and society in the ancient Egyptian cult of the dead', in: W.K. Simpson (red.), *Religion and philosophy in ancient Egypt* (New Haven 1989) 117-133, aldaar 120.; John Baines, 'Society, morality, and religious practice', in: B.E. Shafer (red.), *Religion in ancient Egypt: gods, myths, and personal practice* (Ithaca 1991) 123-200, aldaar 145.; Richard Bruce Parkinson, *The Tale of Sinuhe and other ancient Egyptian poems, 1940-1640 BC* (Oxford 1998) 151.

²⁵ E.R. Russmann (red.), *Eternal Egypt: masterworks of ancient art from the British Museum* (Berkeley 2001) 198.

²⁶ Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, 149.

²⁷ Assmann, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, 52.

²⁸ Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, 22.

ritueel.²⁹ Het was nodig om een *akh* te worden zodat een eeuwig leven na de dood aangegaan kon worden.³⁰

1.2 Het aardse voorbereiden op het leven na de dood

In Egypte hadden begrafenisrituelen de functie om het lichaam voor te bereiden op de hereniging met de ziel, de ziel voor te bereiden op de reis die hij ging afleggen en de overledene een grotere kans te geven op een eeuwig leven in *Aaru*. Ook waren een tombe en offers op regelmatige basis nodig om een voorspoedig leven na de dood te verkrijgen.³¹ Hier zal dit onderzoek zich niet op richten. Wat is het belang van het prepareren van het lichaam en de begrafenisrituelen in het verkrijgen van een voorspoedig leven na de dood?

Een belangrijk onderdeel van de begrafenisrituelen was het voorbereiden van het lichaam op het begrafenisproces. Dat werd vanaf de vroege Egyptische tijd gedaan door het lichaam te mummificeren: “the artificial preservation of the body after death”.³² Nieuw onderzoek wijst erop dat vroege mummificatie al in de Badariperiode (c. 4500–4100 v. Chr.) toegepast werd.³³

Het proces van mummificatie stond steeds in dienst van het zo goed mogelijk conserveren van het lichaam om het uiteindelijke doel van een voorspoedig leven na de dood te bereiken. Historicus Herodotus (c. 484-424 v. Chr.) reisde door de Mediterrane wereld en legde in *The Histories* de culturen vast op basis van interviews met de lokale bevolking. In boek 2 beschrijft hij het proces van mummificatie dat alleen weggelegd is voor de rijken:

If they do this in the most perfect way, they first draw out part of the brain through the nostrils with an iron hook, and inject certain drugs into the rest. Then, making a cut near the flank with a sharp knife of Ethiopian stone, they take out all the intestines, and clean the belly, rinsing it with palm wine and bruised spices; they sew it up again after filling the belly with pure ground myrrh and casia and any other spices, except frankincense. After doing this, they conceal the body for seventy days, embalmed in saltpetre; no longer time is allowed for the embalming; and when the seventy days have passed, they wash the body and wrap the whole of it in bandages of fine linen cloth, anointed with gum, which the Egyptians mostly use instead of glue; then they give the dead man back to his friends. These make a hollow wooden figure like a man, in which they enclose the corpse, shut it up, and keep it safe in a coffin-chamber, placed erect against a wall.³⁴

Deze behandeling vergt veel mankracht en is daarom een dure aangelegenheid. Een minder kostbare behandeling is ook mogelijk. Herodotus beschrijft dat de balsemers bij deze behandeling spuiten met cedarolie in de buik van de overledene legen zodat in zeventig dagen de interne organen en ingewanden oplossen. Verder wordt het vlees door salpeterzuur van de botten verwijderd. Na de periode van balsemen wordt het lichaam teruggegeven aan de familie.³⁵ Verder noemt Herodotus een derde manier van balsemen die bedoeld is voor de armen, waarbij de buikholt gereinigd wordt,

²⁹ *The Book of the Dead, spreuk 23 (TM 57201)*, red. B. Backes (moment vertaling onbekend). Zie <http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/23> voor vertaling. Zie <http://totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm57201> voor meer informatie over de versie van het boek.

³⁰ Peter F. Dorman, ‘The Origins and Early Development of the Book of the Dead’, in: Foy Scalf (red.), *Book of the Dead. Becoming God in Ancient Egypt* (Chicago 2017) 29-41, aldaar 33.

³¹ Redford (red.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* 1, 32.

³² Rosalie David, ‘Egyptian mummies: an overview’, in: Rosalie David (red.), *Egyptian Mummies and Modern Science* (Cambridge 2008) 10-18, aldaar 10.

³³ *Ibidem*, 10.

³⁴ Hdt. 2.86.

³⁵ Hdt. 2.87.

het lichaam voor zeventig dagen gebalsemd wordt en het lichaam vervolgens aan de familie teruggegeven wordt.³⁶ Het belang van het lichaam wordt geïllustreerd aan de hand van de vele afbeeldingen van de overledene in de tombe waarin deze begraven werd. In het geval dat de mummy verwoest werd, kon een portret uit de tombe figureren als plaatsvervangend lichaam.³⁷

Naast de voorbereiding van het lichaam op de begrafenis moesten er ook rituelen worden uitgevoerd. Alle handelingen hadden betrekking op het bevorderen van de wedergeboorte van de overledene in het leven na de dood. *The Book of the Dead* geeft ongeveer tweehonderd spreuken waarin verschillende rituelen worden beschreven. Een voorbeeld van een ritueel omtrent de dood dat veel uitgevoerd werd, was de mondopeningsceremonie. Het doel van deze ceremonie was om het vermogen van de overledene om de zintuigen te gebruiken te herstellen waardoor hij gebruik kon maken van de provisies die in de tombe werden geplaatst. Tijdens het ritueel werden de provisies en andere grafgiften tot de lippen van het lichaam gebracht en raakten deze de lippen aan. Een voorbeeld van een belangrijke grafgift die een functie had in het leven na de dood is een *ushabti*. Dit is een figuur dat het lichamelijke werk van de overledene doet in het leven na de dood, zoals bijvoorbeeld het bewerken van het land in *Aaru*. Het spreekt voor zich dat bij een tombe van een rijk persoon meer *ushabtis* en andere luxueuze goederen werden gevonden dan bij het graf van een armer persoon.³⁸ De mondopeningsceremonie werd voltooid na het doorlopen van vijfenzeventig stappen zodat de volledige cyclus van leven, dood en wedergeboorte werd afgelegd.³⁹ Na de uitvoering van alle begrafenisrituelen werd de overledene in de tombe geplaatst.

The Book of the Dead en de begrafenisrituelen illustreren het belang van de begeleiding van de ziel om tot een voorspoedig en eeuwig leven na de dood te komen. Dat kunnen we afleiden uit hoe prominent aanwezig *The Book of the Dead* was in Egypte ten tijde van de derde eeuw v. Chr. Na een periode van minder gebruik, werd het werk de standaard begrafenisstekst in het begin van de Ptolemeïsche tijd. Dat is te zien aan dat *The Book of the Dead* veel in omloop was in gestandaardiseerde vorm waar alleen de naam van de overledene ingevuld hoefde te worden.⁴⁰ Verder werd er door de balsemiers veel aandacht besteed aan het prepareren van het lichaam, dat in zeventig dagen diende te gebeuren. De aandacht die de priesters schonken aan het zorgvuldig uitvoeren van de mondopeningsceremonie en andere begrafenisrituelen is tevens opmerkelijk. Zeker de *lector* had een bijzondere rol in het begeleiden van de ziel naar het leven na de dood door het voorlezen van de spreuken die ervoor zorgden dat de overledene een *akh* werd.

1.3 De beoordeling van de ziel

Na het belang van het prepareren van het lichaam en de begrafenisrituelen voor het begeleiden van de ziel te hebben onderzocht, wordt in dit deel van de Egyptische analyse het zwaartepunt gelegd op het oordeel dat de ziel moet ondergaan om tot zijn eindbestemming te komen. In spreuk 125 van *The Book of the Dead* wordt de ceremonie van het wegen van het hart beschreven. Wat was de functie van het wegen van het hart en wat is de relatie van deze ceremonie tot de uiteindelijke bestemming van de ziel?

In spreuk 125 van *The Book of the Dead* wordt in detail vermeld wordt hoe de ceremonie van het wegen van het hart verloopt en wat je op dat moment moet doen om het oordeel tot een

³⁶ Hdt. 2.88.

³⁷ Redford (red.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* I, 215-216.

³⁸ Redford (red.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* I, 215.

³⁹ Teeter, *Religion and Ritual in Ancient Egypt*, 139-143.

⁴⁰ Malcolm Mosher Jr., 'Transmission of Funerary Literature: Saite Through Ptolemaic Periods', in: Foy Scalf (red.), *Book of the Dead. Becoming God in Ancient Egypt* (Chicago 2017) 85-96, aldaar 85, 87.

goed einde te brengen. Het is belangrijk om een moreel verantwoord leven te leiden. Je werd verantwoordelijk gehouden voor hoe je je had gedragen in je leven op aarde. Volgens Assmann is het oordeel de laatste fase van de mummificatie waarin de overledene een volger van Osiris wordt in het Dodenrijk en wordt vrijgesproken van alle schuld en zonden die de overgang naar het volgende leven zouden kunnen belemmeren. Osiris is de god van het Dodenrijk en de dood.⁴¹ *The Book of the Dead* spreuk 125 is helder over wat tegen Osiris gezegd moet worden als hij de *Hall of Justice* betreedt.⁴² Assmann maakt een interessante vergelijking tussen de ceremonie van het wegen van het hart met een rechtszaal waarin de ziel van de overledene zich gaat verdedigen tegen immorele handelingen waarvan de mogelijkheid bestond dat hij die in zijn leven had kunnen begaan. Anubis hield toezicht op de weegschaal, Thoth registreerde een gunstig resultaat en Horus pleitte voor de overledene bij een negatief oordeel.⁴³

Het hart, dat opzettelijk niet verwijderd is in het proces van mummificatie, wordt op de weegschaal gelegd en gewogen tegen de Veer van Ma'at, die symbool staat voor waarheid, rechtvaardigheid, stabiliteit en orde. Terwijl het hart op de weegschaal ligt, worden door de overledene tweeënveertig negaties uitgesproken tegen Osiris waarbij bij elke leugen het hart zwaarder wordt.⁴⁴ Enkele voorbeelden van deze negaties zijn: "Ik heb geen onrecht gedaan aan mensen. Ik heb geen ellende veroorzaakt. Ik heb geen honger geleden. Ik huilde niet. Ik heb niet gedood."⁴⁵ Er was een manier om leugens bij het uitspreken van de negaties tegen te gaan. Als spreuk 30B van *The Book of the Dead* op een grote stenen scarabee werd geïnscribeerd, werd het hart tegengegaan als het tegen de overledene wilde spreken tijdens het oordeel.⁴⁶ De negatie over het uitblijven van honger is overigens interessant, omdat de spreuk zo aantoont dat het moeilijk is voor arme mensen om in *Aaru* te komen. Deze negatie in combinatie met alle benodigdheden voor een voorspoedig leven na de dood geeft aan dat er in de dodencultuur weinig sociale gelijkheid was en dat rijke mensen een groot voordeel hadden ten opzichte van arme mensen. Verder geeft de volgende inscriptie uit de late vierde eeuw v. Chr. aan dat er niet te ontsnappen is aan het oordeel, hoewel er dus volgens spreuk 30B wel gefraudeerd kon worden: "There is no distinction there between poor and rich, what matters is being found without fault. Scale and weight stand before the lord of Eternity, no one is free of the need to settle accounts."⁴⁷ Ook noemt deze inscriptie duidelijk dat er geen onderscheid wordt gemaakt tussen arm en rijk, terwijl sommige negaties symbolisch zwaarder kunnen wegen voor armen dan voor rijken.

Een negatief oordeel bij de ceremonie van het wegen van het hart zorgt ervoor dat de ziel in ernstig gevaar is. Er is dan geen vergiffenis en het hart wordt op de grond gegooid. Daar wordt het hart opgegeten door het monster Ammut en sterft de ziel een tweede, definitieve dood. De ziel verdwijnt daardoor in het niets en het individu houdt op met bestaan. Als het hart echter lichter was

⁴¹ Assmann, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, 75.

⁴² *The Book of the Dead, spreuk 125 (TM 57201)*, red. B. Backes (moment vertaling onbekend). Zie <http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/125> voor vertaling. Zie <http://totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm57201> voor meer informatie over de versie van het boek.

⁴³ Assmann, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, 76.

⁴⁴ Foy Scalf, 'Catalog', in: Foy Scalf (red.), *Book of the Dead. Becoming God in Ancient Egypt* (Chicago 2017) 173-356, aldaar 184.

⁴⁵ *The Book of the Dead, spreuk 125 (TM 57201)*, red. B. Backes (moment vertaling onbekend). Zie <http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/125> voor vertaling. Zie <http://totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm57201> voor meer informatie over de versie van het boek.

⁴⁶ Scalf, 'Catalog', 189.

⁴⁷ G. Lefebvre, *Le Tombeau de Petosiris*, vol. 2 (Cairo 1923) 54, no. 81.; gevonden bij Assmann, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, 76.

dan de veer dan wordt de ziel toegelaten tot *Aaru* en staat de overledene een voorspoedig leven na de dood te wachten.⁴⁸

1.4 De bestemming van de ziel

Het beeld van het leven na de dood dat Assmann noemde in *Death and Salvation in Ancient Egypt* is te zien aan de hand van *The Book of the Dead*. Aan de ene kant heb je het niet-zijn en het niet-bestaan doordat je hart is opgegeten en je ziel is verwoest. Aan de andere kant heb je het gelukzalige einde in *Aaru* waar geen lijden is en je al je verlangens kunt vervullen.⁴⁹

The Book of the Dead heeft als functie het begeleiden van de ziel naar een voorspoedig leven na de dood en gaat dan ook niet uitvoerig in op het akelige deel van het Dodenrijk. Toch is er informatie te vinden over het Egyptische Dodenrijk in *The Book of the Dead*. Eerder werd al genoemd dat in hoofdstuk 125 de ceremonie van het wegen van het hart werd beschreven. In hoofdstuk 126 staat duidelijk dat als je hart door immoreel handelen in je aardse leven zwaarder woog dan de Veer van Ma'at je hart opgegeten zou worden door de *Swallower of the Damned*.⁵⁰ Mocht dat gebeuren dan zou de ziel voor altijd verloren gaan en zou het individu een tweede, definitieve dood sterven waardoor het lichaam gescheiden was van de *ba*. Doordat het hart opgegeten werd, kwam je terecht in de chaos die bestond voor de creatie van de wereld en was je voor altijd een niet-zijnde.⁵¹

Aaru is de gelukzalige bestemming waar de ziel toegang tot heeft na het verkrijgen van een positief oordeel na het wegen van het hart en het doorstaan van de reis ernaartoe. In het gebruik van *Aaru* als gelukzalige plek in het leven na de dood is een ontwikkeling te zien. In c. het derde millennium v. Chr. ging alleen de vorst, die de status van een god had tijdens zijn leven, naar *Aaru* waarbij de gedachte was dat deze god op aarde herenigd zou worden met zijn vader. Aan het eind van het tweede millennium v. Chr. veranderde het idee dat alleen de vorst tot *Aaru* toetrad naar dat iedereen onder de juiste omstandigheden toegang kon verkrijgen tot een voorspoedig leven na de dood. *Aaru* verloor hierdoor de politieke en religieuze betekenis waarbij de vorst op de eerste plaats stond, en werd een plek voor mensen die moreel handelen voorop stelden.⁵² Assmann refereert in zijn werk naar *Aaru* als "(...) a place of immortality in which the dead were not dead but rather redeemed from death and immortally lived their eternal life (...)." ⁵³ In hoofdstuk 110 van *The Book of the Dead* staat een interessante beschrijving van *Aaru*. Er wordt gesproken van een plek waar je zoveel kunt eten en drinken als je wil, een plek waar de akh in rust kan toetreden.⁵⁴

Ik ben puur in hem.

Ik ben sterk in hem.

⁴⁸ Assmann, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, 75-78.

⁴⁹ Ibidem, 164.

⁵⁰ *The Book of the Dead, spreuk 126 (TM 57201)*, red. B. Backes (moment vertaling onbekend). Zie <http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/126> voor vertaling. Zie <http://totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm57201> voor meer informatie over de versie van het boek.

⁵¹ Assmann, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, 164.

⁵² Redford (red.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt* I, 36.

⁵³ Assmann, *Death and Salvation in Ancient Egypt*, 392. Assmann verwijst hier naar *Elysium* als neutrale term "for "Elysium" entails no associations with primeval time and the biblical "Fall" but rather refers to the concept of an elite postmortem destiny and the regions connected with it." Assmann gebruikt *Elysium* als tegenhanger van het Dodenrijk en doelt hier dus op *Aaru of Field of Reeds*.

⁵⁴ *The Book of the Dead, spreuk 110 (TM 57201)*, red. B. Backes (moment vertaling onbekend). Zie <http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/110> voor vertaling. Zie <http://totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm57201> voor meer informatie over de versie van het boek.

Ik ben 'veranderd' in hem.

Ik ben in hem.

Ik plooi erin.

Ik oogst in hem.

Ik ben (seksueel) in hem.

(...)

Ik herinner me wat ik was vergeten, zodat ik leef.

Ik heb vreugde en tevredenheid ("gegeven") verspreid, zodat ik (mezelf) tevreden ben.⁵⁵

⁵⁵ *The Book of the Dead, spreuk 110 (TM 57201)*, red. B. Backes (moment vertaling onbekend). Zie <http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/110> voor vertaling. Zie <http://totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm57201> voor meer informatie over de versie van het boek.

Hoofdstuk 2: Griekenland

Ook bij de Grieken is er tussen de achtste en derde eeuw v. Chr. sprake van een interessante dodencultuur. Het is opnieuw nodig om eerst te kijken naar de betekenis van de ziel voor de Grieken. De ziel is een uitvoerig beschreven onderwerp in de Griekse filosofie. In deze sectie worden ideeën van Homeros en Plato besproken. Tevens zullen begrafenisrituelen en handelingen omtrent het lichaam van de overledene aan bod komen. In de Onderwereld staan het oordeel en de eindbestemming van de ziel centraal.

2.1 Een interpretatie van de betekenis van de ziel voor de Grieken

Wat was de betekenis van de ziel voor de Grieken? Het is wederom belangrijk om een beeld te schetsen van dit concept om duidelijkheid te scheppen. De betekenis van *psyche*, wat begrepen kan worden als ziel of levensadem, heeft in de klassieke literatuur een ontwikkeling doorgemaakt. Volgens Radcliffe G. Edmonds III, professor *classical studies* aan Bryn Mawr College, was de Homerische ziel een lange tijd standaard geaccepteerd onder de Grieken.⁵⁶ Emily Vermeule, archeoloog en professor bij onder andere Harvard University, stelt in *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry* dat het lichaam en de ziel bij de Grieken duidelijk gescheiden waren. De dood van het lichaam was voor de Grieken niet het einde van het bestaan. Vermeule benadrukt dat de *psyche* het geheugen bevat en met de levenden kon praten indien deze voldoende gestimuleerd werd.⁵⁷

Het idee van de dualistische ziel is iets dat verdwijnt in de loop van de archaische tijd in Griekenland. Langzamerhand wordt de ziel iets waar je je emoties kunt vinden. Dat zien we bijvoorbeeld terug bij tragediedichter Euripides (c. vijfde eeuw v. Chr.) die spreekt over liefde als een zware last voor de ziel.⁵⁸ In Plato's dialoog *Phaedo* wordt de onsterfelijkheid van de ziel besproken. Socrates stelt dat de ziel onsterfelijk is op basis van 1) de cyclus van het leven waarbij alles dat sterft ook weer tot leven moet komen, 2) kennis die een persoon kan hebben zonder enige scholing en 3) dat de ziel zich tussen lichamen in in een ideeënwereld zou bevinden waar we kennis opdoen van die ideeën.⁵⁹ De onsterfelijkheid van de ziel is iets dat we in andere klassieke literatuur niet terugvinden, zoals bij bijvoorbeeld Aristoteles' *De anima*.⁶⁰ Ook Epicurus ontkent de onsterfelijkheid van de ziel: "(...) when death [has] come, we are not."⁶¹

Onder de Grieken was er dus geen consensus over de betekenis of onsterfelijkheid van de ziel. Toch zijn we door deze sectie wijzer geworden over de ontwikkeling van en verschillende ideeën over de ziel.

2.2 Het aardse voorbereiden op het leven na de dood

Ook in de Griekse mythologie wordt het belang van het begraven van het lichaam voor het vinden van rust voor de ziel duidelijk. In boek 11 van de *Odyssee* reist Odysseus af naar de Onderwereld om zijn jongste bemanningslid, die in de nacht zijn nek heeft gebroken, te redden van een eeuwigheid in het huis van Hades. In dit deel van de Onderwereld heerst Hades over de schaduwen. Dat is de reden waarom dit gebied ook wel Hades genoemd wordt. In boek 11 van de *Odyssee* van Homeros

⁵⁶ Radcliffe G. Edmonds III, 'A Lively Afterlife and Beyond: The Soul in Plato, Homer, and the Orphica', *Etudes Platoniciennes* 11 (2014) 3.

⁵⁷ Emily Vermeule, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry* (London 1979) 7-8, 23.

⁵⁸ Eur. *Hipp.* 255-261.

⁵⁹ 1) Pl. *Phd.* 70c-72e.; 2) Pl. *Phd.* 72e-78b.; 3) Pl. *Phd.* 78b-84b.

⁶⁰ Arist. *De an.* 1.1, 403a3-25.

⁶¹ Epicurus, *Ep. Men.* §3 (<http://classics.mit.edu/Epicurus/menoec.html>).

worden de realiteiten van de dood en het leven na de dood maar al te duidelijk. Elpenor, het bemanningslid dat Odysseus zo dapper van zijn lot wil redden, pleit bij Odysseus voor het begraven van zijn lichaam:

I beseech you to take thought of me; do not turn your back and leave me unburied and unlamented at your going - I should haunt you with the wrath of heaven. No, burn me with what armour I have, and build me a mound on the shore of the whitening sea, so that men hereafter may learn my luckless story. Accomplish these rites for me, and plant on my tomb the oar I rowed with, beside my comrades, while I was still among living men.⁶²

Wat Elpenor hier zegt, is interessant. De jongeman benadrukt het belang van een begrafenis voor het vinden van rust. De *psyche* verlaat als een levensadem het lichaam op het moment van de dood. Nadien moeten handelingen met het lichaam verricht worden om de *psyche* toegang te geven tot het leven na de dood om te voorkomen dat de ziel geen toegang heeft tot de Onderwereld.⁶³

Er waren drie fases waarin het lichaam voorbereid werd op het toetreden tot het leven na de dood die Vermeule beschrijft: 1) het wassen en voorbereiden van het lichaam en het huis, 2) het waken over het lichaam, en 3) de processie naar de begraafplaats. In de eerste fase werd het lichaam gewassen en vervolgens van hoofd tot voeten in een doek gewikkeld. In het huis werden kransen en bladeren gehangen die vervolgens aangeboden werden aan het lichaam, dat op een bed was gelegd. Tijdens de tweede fase vond veel van het rouwen plaats waarbij de moeder of vrouw van de overledene de ogen moest sluiten, de ledematen recht moest leggen en de kaak dicht moest maken middels een band om de kin om te voorkomen dat de ziel terug zou keren naar het lichaam.⁶⁴ Verder draaide het om het uitdrukken van liefde en dat werd vooral gedaan door het zingen van liederen. Na afloop van het rouwen en de uitdrukking van liefde in muziek werd gestart met fase drie waarin de begrafenisprocessie centraal stond. De processie vond vaak 's avonds plaats. De begrafenis was ten einde als de ziel aan het begin van het dageraad was heengegaan.⁶⁵ In de *Ilias* worden de drie fasen van de begrafenisceremonie in de vorm van crematie wordt genoemd: "it may not be that water should come nigh my head, until such time as I have laid Patroclus on the fire, and have heaped him a barrow, and shorn my hair withal, since never more shall a second grief thus reach my heart, while yet I abide among the living."⁶⁶

Voor het toetreden van de ziel tot het leven na de dood is het dus belangrijk dat de botten van de overledene zich in de aarde begeven. Is dit niet het geval dan wordt de ziel niet toegelaten tot Hades. Sourvinou-Inwood wijst erop dat een grafmonument in de Homerische poëzie veelvoorkomend is, zoals we ook hebben gezien bij de geciteerde passage, en dat het plaatsen van een grafmonument de laatste, symbolische stap is in het begrafenisritueel. Het symboliseert de scheiding van het lichaam en de ziel van de wereld van de levenden.⁶⁷

2.3 De beoordeling van de ziel

⁶² Hom. *Od.* 11.71-79.

⁶³ Robert Garland, *The Greek Way of Death* (Ithaca 1985) 23.

⁶⁴ Lidija Kovacheva, 'The Funeral Customs in the Folk Traditions of Greece and the Territory of the Republic of Macedonia', *SEEU Review* 9 (2013) 1-11, aldaar 4.

⁶⁵ Vermeule, *Aspects of Death*, 12-21.

⁶⁶ Hom. *Il.* 23.44-47.

⁶⁷ Sourvinou-Inwood, '*Reading' Greek Death*, 109.

“There then I saw Minos, the glorious son of Zeus, golden sceptre in hand, giving judgment to the dead from his seat, while they sat and stood about the king through the wide-gated house of Hades, and asked of him judgment.”⁶⁸ Odysseus beschrijft hier zijn waarneming van een van de rechters van de doden. Na de begrafenis en alvorens de ziel kan toetreden tot het leven na de dood, zij het in een akelige of een gelukzalige plek, zal de ziel een oordeel moeten ondergaan. Hoe werkt de beoordeling van de ziel in de Griekse mythologie?

Naast Minos zijn er nog twee rechters van de doden: de eerdergenoemde Rhadamanthys en Aiakos. De drie rechters hebben een scepter en staf waarmee beslissingen worden genomen. Het gaat hierbij om de ene strijder die tegen de andere wordt gewogen.⁶⁹ Plato beschrijft in *Gorgias* hoe de beoordeling van de ziel werkt. In de tijd van Kronos werden de levenden beoordeeld op waar ze tijdens hun leven na de dood zouden zijn. Toen Zeus de klacht kreeg dat mensen na hun dood alsnog naar het gelukzalige deel van de Onderwereld gingen, nam Zeus maatregelen en stelde hij zijn drie menselijke zonen aan om na hun dood als rechters van de doden te fungeren. Het was voortaan de bedoeling dat de doden werden beoordeeld zonder alle opsmuk van een goede afkomst of een welvend leven. De rechters zelf moesten ook naakt en dood zijn om van ziel tot ziel elkaar in de ogen te kunnen kijken en niets anders te zien dan wat diegene is op dat moment direct na de dood. Verder kreeg elke rechter de doden uit een bepaald gebied toegewezen en werden zo de taken over het drietal verdeeld.⁷⁰ Plato stelt dat “(...) every man who has passed a just and holy life departs after his decease to the Isles of the Blest (Nesoi Makaron), and dwells in all happiness apart from ill; but whoever has lived unjustly and impiously goes to the dungeon of requital and penance which, you know, they call Tartaros.”⁷¹

2.4 De bestemming van de ziel

Het oordeel geeft de ziel toegang tot *Tartaros* of *Elysion* op basis van hoe diegene heeft gehandeld in het leven. Naast deze twee plekken zijn er nog andere locaties in de Onderwereld van de Griekse mythologie. Deze zullen hier echter niet behandeld worden. Wat zeggen de primaire bronnen over *Tartaros* en *Elysion*, en welke ontwikkeling vond er plaats in de bronnen?

In boek 11 van de *Odyssee* worden de zielen in de Onderwereld afgebeeld als schaduwen die gebukt gaan onder lijden en het verlangen naar een beter bestaan. De schaduwen zijn niet in staat zijn om te spreken tot ze een offer van bloed krijgen van Odysseus. In massa's ronddwalende schaduwen verwelkomen ze nieuwe doden.⁷² Homeros geeft in het verhaal van Sisyphus een interessant voorbeeld van lijden. Sisyphus moest tot in de eeuwigheid een grote steen een berg opduwen en telkens als deze de top bereikte, rolde de steen naar beneden. Een ander voorbeeld dat Homeros aanreikt, is Tantalus die eeuwig dorst en honger heeft, omringd is door het helderste water en de sappigste fruiten, maar hier nooit gebruik van kan maken door een onbekende kracht die dit verhindert.⁷³

Het beeld van *Tartaros* in de Griekse mythologie is niet altijd hetzelfde gebleven, maar heeft een ontwikkeling doorgemaakt in de archaische en klassieke periode. *Tartaros* wordt door archaische auteurs, waaronder Homeros en Hesiodos, gezien als een diepe afgrond die als

⁶⁸ Hom. *Od.* 11.567-573.

⁶⁹ Vermeule, *Aspects of Death*, 76.

⁷⁰ Pl. *Grg.* 523a-523e.

⁷¹ Pl. *Grg.* 523a-523b.

⁷² Hom. *Od.* 11.36-40., 11.582-594.

⁷³ Hom. *Od.* 11.582-601.

gevangenis gebruikt wordt voor Titanen om hen daar eeuwig te laten lijden.⁷⁴ Op dat moment was de Onderwereld van Hades de plek van lijden voor de schaduwen. In de klassieke periode van Griekenland zien we een verschuiving in het beeld van *Tartaros* als diepe kuil naar een plek die de directe tegenhanger van *Elysion*, de plek van de gelukzaligen, is.⁷⁵

Er wordt in verschillende literaire werken over *Elysion* gesproken als gelukzalige plek van weinigen. Rhadamanthys is de heer van *Elysion* en waakt over de weelde velden. Het is altijd goed weer en mensen hoeven er nooit te werken.⁷⁶

And they live untouched by sorrow in the Islands of the Blessed (Nesoi Makarôn) along the shore of deep swirling Okeanos (Oceanus), happy heroes for whom the grain-giving earth bears honey-sweet fruit flourishing thrice a year, far from the deathless gods, and Kronos (Cronus) rules over them; for the father of men and gods released him from his bonds. And these last equally have honour and glory.⁷⁷

⁷⁴ Zie bijvoorbeeld Hom. *Il.* 8.13-18.; Hes. *Theog.* 678-687.

⁷⁵ Zie bijvoorbeeld Pl. *Grg.* 523a-523b.

⁷⁶ Hom. *Od.* 4.56.

⁷⁷ Hes. *Op.* 156.

Conclusie

Wat zijn de verschillen en overeenkomsten in visies over het leven na de dood omtrent het Egyptische Dodenrijk en de Griekse Onderwereld bij deze samenlevingen in de periode tussen de achtste en derde eeuw v. Chr.? Deze hoofdvraag is te beantwoorden door de betekenis van de ziel, de begrafenisrituelen, de beoordeling van de ziel en de bestemming van de ziel nogmaals te bestuderen vanuit een vergelijkend perspectief.

Dit onderzoek heeft onder andere getracht een interpretatie te geven van de betekenis van de ziel voor de Egyptenaren en de Grieken. Hierbij kwam ik echter tot de conclusie dat de betekenis van de ziel te complex is om volledig binnen de strekking van dit onderzoek te vallen en aan een vergelijking te onderwerpen. Uit mijn onderzoek is gebleken dat er een grotere hoeveelheid bronnen nodig is voor een volledige interpretatie. Een meer compleet beeld van de ziel is nodig om een goede vergelijking te maken tussen het concept van de ziel bij de Egyptenaren en de Grieken. Dit completer beeld kan verkregen worden door diepgaander onderzoek te doen met meer verschillende soorten bronnen en bronnen uit een grotere tijdsperiode. Daardoor rijst de vraag of het mogelijk is om een vergelijking te maken van deze concepten van de ziel, omdat de Egyptische en Griekse geschiedenis variëren wat betreft datering van de schriftelijke bronnen. Bij het gebruik van meer verschillende bronnen is er echter een mogelijkheid om dit te verantwoorden aan de hand van ongeschreven bronnen.

De vergelijking van Egypte met Griekenland gebaseerd op de aardse voorbereiding op het leven na de dood laat een aantal interessante verschillen en overeenkomsten zien. Het is bij beide dodenculturen te zien dat ze waarde hechten aan het voorbereiden van het lichaam op de begrafenis om de ziel rust te geven. De invulling hiervan vindt echter op een andere manier plaats: bij de Egyptenaren staat de mondopeningsceremonie centraal terwijl voor de Grieken het belangrijk was dat de botten zich in de grond bevinden, zij het in de vorm van botten of as. Het is dus duidelijk dat de Egyptenaren betekenis toekennen aan het uitvoeren van begrafenisrituelen. Bij de Grieken waren begrafenisrituelen minder sterk aanwezig. Een interessant verschil tussen de Egyptenaren en de Grieken is de manier waarop ze met het lichaam omgaan. De Egyptenaren leggen bij de mondopeningsceremonie de nadruk op het herstellen van levensfuncties, zoals ruiken en zien, zodat het lichaam bij de wedergeboorte gebruik kan maken van de provisies in de tombe en een voorspoedig tweede leven in *Aaru* kan leven. Bij de Grieken ligt het echter heel anders. Daar sluit de moeder of de vrouw van de overledene de ogen en wordt de mond dichtgemaakt door een band om de kin te plaatsen. De Grieken wilden namelijk voorkomen dat de ziel terug zou keren naar het lichaam en door het sluiten van de mond zou de ziel gestimuleerd worden om verder te gaan. Het laatste verschil in begrafenispraktijken is te vinden bij de handelingen omtrent het lichaam: de Egyptenaren brengen hun doden naar professionele balsemers die in zeventig dagen het lichaam prepareren met als doel dat het lichaam tot in de eeuwigheid bewaard blijft. Dit in tegenstelling tot de Grieken die hun doden thuis verzorgen en waarbij de begrafenisceremonie minder tijd in beslag neemt. Zij doen geen poging tot het vereeuwigen van het lichaam.

De beoordeling van de ziel, waarbij besloten wordt of deze een akelig of voorspoedig leven na de dood zal hebben, levert tevens een aantrekkelijke vergelijking op. In de Egyptische mythologie is er een ceremonie omtrent het wegen van het hart waarbij gebruik wordt gemaakt van een weegschaal waarbij een leugen bij het uitspreken van een van de tweeënveertig negaties de weegschaal laat zakken. In de Griekse mythologie verloopt de beoordeling van de ziel echter heel anders. Daar speelt een weegschaal geen rol en wordt er een besluit genomen op basis van een

gesprek met de rechter. Verder is het interessant om de eerlijkheid van de twee processen te vergelijken. Bij de Egyptische ceremonie zijn de tweeënveertig negaties voor iedereen hetzelfde en lijkt het dus een onpartijdig proces te zijn. Tijdens het leven konden de Egyptenaren echter al op de hoogte zijn van de negaties doordat deze beschreven stonden in *The Book of the Dead*. Op die manier konden ze al rekening houden met het moreel juist handelen om zo het wegen van het hart positief te beïnvloeden. Bij het Griekse oordeel is er geen standaard op basis waarvan een onpartijdig proces mogelijk is, maar wordt er wel zonder opsmuk gekeken naar de zielen die beoordeeld worden zodat afkomst en rijkdom geen rol spelen. Bij de Egyptenaren lijkt het een objectief oordeel te zijn, maar is het mogelijk dat de weegschaal gemanipuleerd wordt als iemand niet in de smaak valt bij de goden? De Grieken hebben in tegenstelling tot de Egyptenaren wel een proces waarbij de ziel en de rechter zo neutraal mogelijk zijn, maar het blijft een enkele rechter die een besluit neemt over het verdere leven na de dood van de ziel. Is dit proces dan wel betrouwbaar? Deze vragen zijn interessant. Ze kunnen bij beantwoording meer inzicht geven in de Egyptische en Griekse mythologie, en hun visie over het leven na de dood. Een diepgaand onderzoek waarbij bronnen van verschillende perioden worden geraadpleegd, is vereist om tot de beantwoording van deze vragen te komen. Het is een geschikt vervolgonderzoek naar de visie van het leven na de dood van de Egyptenaren en Grieken, al dan niet in vergelijkende vorm.

Dan rest ons nog de vergelijking tussen *Duat*, *Aaru*, *Tartaros* en *Elysion*. Er is een duidelijk verschil te zien in de invulling van de akelige plekken *Duat* en *Tartaros*. De Egyptenaren geloofden dat het hart zou worden opgegeten bij een negatief oordeel bij de ceremonie van het wegen van het hart. Bij dit negatieve oordeel zou je ziel een tweede, definitieve dood sterven. Dat houdt in dat het individu en daarmee de ziel zou ophouden met bestaan. De ziel zou voor altijd een niet-zijnde zijn en wegwijnen in de chaos van voor het ontstaan van de wereld. Er was voor de Egyptenaren dus geen akelige plek waar de ziel zou rondzwerven tot in de eeuwigheid, omdat de ziel na een negatief oordeel geen bestaan meer had. Bij de Grieken werkte het iets anders. In de tijd dat *Tartaros* nog een diepe afgrond was die gebruikt werd als gevangenis voor de Titanen was Hades, althans in de *Odyssee* en *Ilias*, de plek waar de zielen hun eeuwig lijden ondergingen. Bij klassieke auteurs zoals Plato zagen we een verschuiving naar *Tartaros* als plek van het eeuwige lijden waarbij ieder die onrechtvaardig en ongoddelijk heeft geleefd naar de kerker van vergelding en boetedoening gaat, die Plato noemt als *Tartaros*.⁷⁸

Bij de gelukzalige plekken van het leven na de dood zijn juist overeenkomsten te vinden. Bij de Egyptenaren maakte *Aaru* de ontwikkeling van een plek waar alleen de vorst heen kon naar een plek die toegankelijk was voor ieder die een moreel verantwoord leven had geleefd. *Aaru* wordt genoemd als een plek waar onsterfelijke zielen een eeuwig tweede leven konden leiden en van alle lusten konden genieten.⁷⁹ In de Griekse mythologie wordt *Elysion* op een corresponderende manier beschreven als een plek waar rechtvaardige zielen in hun eeuwige leven konden bestaan en waar het altijd aangenaam was in zaken zoals het weer en een gunstige oost driemaal per jaar.⁸⁰ Een verschil is te vinden in de arbeid die bij de Egyptenaren vereist was in *Aaru*, terwijl de Grieken in *Elysion* helemaal geen werk hoefden te verrichten. Dit is de reden dat de Egyptenaren *ushabtis* hadden als bedienden om het werk over te nemen.

⁷⁸ Pl. *Grg.* 523a-523e.

⁷⁹ *The Book of the Dead, spreuk 110 (TM 57201)*, red. B. Backes (moment vertaling onbekend). Zie <http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/110> voor vertaling. Zie <http://totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm57201> voor meer informatie over de versie van het boek.

⁸⁰ Hes. *Op.* 156.

Deze scriptie heeft gepoogd om een breder licht te werpen op het onderwerp van het leven na de dood bij de Egyptenaren en de Grieken. Bij de Egyptenaren meer dan bij de Grieken heerste er een dodencultuur waarbij tijdens het leven al geïnvesteerd werd in het leven na de dood. Uit dit onderzoek is gebleken dat er nog veel onbeantwoorde vragen zijn die ons meer inzicht zouden kunnen geven in de cultuur en religie van deze samenlevingen. Voor deze scriptie was het niet mogelijk om alle bronnen te lezen die betrekking hebben op visies over het leven na de dood van de Egyptische en Griekse samenlevingen. Het doel van deze scriptie was een zo goed mogelijk beeld hiervan weer te geven door middel van het bestuderen van de voornaamste primaire bronnen. Toch is naar mijn idee gebleken dat deze scriptie onvoldoende recht doet aan de complexiteit van het vraagstuk. Nader onderzoek zou wellicht nog meer aspecten omtrent het leven na de dood naar voren kunnen halen die onze kennis over deze dodenculturen zou kunnen verrijken. Een breder, systematisch opgezet onderzoek waarbij meer verschillende soorten bronnen worden geraadpleegd en een onderzoek dat over een grotere tijdsperiode is opgezet, kan ons meer vertellen over de visie van het leven na de dood bij de Egyptenaren en de Grieken. Ook zullen toekomstige (archeologische) vondsten mogelijk een ander licht werpen op de wijze waarop we deze twee samenlevingen en hun dodencultuur zien.

Bibliografie

Primaire bronnen

Aristotle, *De anima*, red. J.A. Smith (onbekend) <http://classics.mit.edu/Aristotle/soul.html>.

The Book of the Dead (TM 57201), red. B. Backes, <http://totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm57201>.

- *Spreuk 23*, red. B. Backes (moment vertaling onbekend).
<http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/23>.
- *Spreuk 110*, red. B. Backes (moment vertaling onbekend).
<http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/110>.
- *Spreuk 125*, red. B. Backes (moment vertaling onbekend).
<http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/125>.
- *Spreuk 126*, red. B. Backes (moment vertaling onbekend).
<http://totenbuch.awk.nrw.de/spruch/126>.

Epicurus, Letter to Menoeceus, red. Robert Drew Hicks (onbekend) <http://classics.mit.edu/Epicurus/menoec.html>.

Euripides, *Hippolytus*, red. David Kovacs (Cambridge).

Herodotus, *The Histories*, red. A.D. Godley (Cambridge 1920).

Hesiod, *Theogony*, red. Hugh G. Evelyn-White (London 1914).

Hesiod, *Works and Days*, red. Hugh G. Evelyn-White (London 1914).

Homer, *The Iliad*, red. A.T. Murray (London 1924).

Homer, *The Odyssey*, red. A.T. Murray (London 1919).

Plato, *Gorgias*, red. W.R.M. Lamb (London 1967).

Plato, *Phaedo*, red. W.R.M. Lamb (London 1966).

Secundaire bronnen

Allen, Thomas George, *The Book of the Dead or Going Forth By Day. Ideas of the Ancient Egyptians Concerning the Hereafter as Expressed in their own Terms* (Chicago 1974).

Assmann, Jan, *Death and Salvation in Ancient Egypt* (Ithaca 2005).

Casey, John, *After Lives: A Guide to Heaven, Hell, and Purgatory* (Oxford 2009).

David, Rosalie, 'Egyptian mummies: an overview', in: Rosalie David (red.), *Egyptian Mummies and Modern Science* (Cambridge 2008) 10-18.

Dorman, Peter F., 'The Origins and Early Development of the Book of the Dead', in: Foy Scalf (red.), *Book of the Dead. Becoming God in Ancient Egypt* (Chicago 2017) 29-41.

Edmonds III, Radcliffe G., 'A Lively Afterlife and Beyond : The Soul in Plato, Homer, and the Orphica', *Etudes Platoniciennes* 11 (2014).

Garland, Robert, *The Greek Way of Death* (Ithaca 1985).

Kirk, G.S., *Myth. Its Meaning and Functions in Ancient and other Cultures* (Cambridge 1970).

Kovacheva, Lidija, 'The Funeral Customs in the Folk Traditions of Greece and the Territory of the Republic of Macedonia', *SEEU Review* 9 (2013) 1-11.

Kraut, Richard, 'Plato' (versie 1 augustus 2017), <https://plato.stanford.edu/entries/plato/> (24 maart 2018).

Lefebvre, G., *Le Tombeau de Petosiris*, vol. 2 (Cairo 1923) 54, no. 81.

Mosher Jr., Malcolm, 'Transmission of Funerary Literature: Saite Through Ptolemaic Periods', in: Foy Scalf (red.), *Book of the Dead. Becoming God in Ancient Egypt* (Chicago 2017) 85-96.

Müller, Marcus, 'Totenbuch-Projekt' (versie februari 2012), <http://totenbuch.awk.nrw.de/> (geraadpleegd januari-april 2018).

Redford, Donald B. (red.), *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt I* (Oxford 2001).

Romer, John, 'Introduction to this Edition by John Romer', *The Egyptian Book of the Dead*, red. J. Romer (London 2008).

Russmann, E.R. (red.), *Eternal Egypt: masterworks of ancient art from the British Museum* (Berkeley 2001).

Scalf, Foy, 'Catalog', in: Foy Scalf (red.), *Book of the Dead. Becoming God in Ancient Egypt* (Chicago 2017) 173-356.

Sourvinou-Inwood, Christiane, *'Reading' Greek Death To the End of the Classical Period* (Oxford 1995).

Teeter, Emily, *Religion and Ritual in Ancient Egypt* (New York 2011).

Tosh, John, *The Pursuit of History. Aims, methods and new directions in the study of modern history* (Dorchester 2010).

Vermeule, Emily, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry* (London 1979).

Afbeeldingen

Figuur 1 (Tonko Oosterink): <https://www.ohmyprints.com/fr/image/Graanveld-met-een-ondergaande-zon/228948/148>

Suggesties voor literatuur

Assmann, Jan, *Death and Salvation in Ancient Egypt* (Ithaca 2005).

Baines, John, 'Society, morality, and religious practice', in: B.E. Shafer (red.), *Religion in ancient Egypt: gods, myths, and personal practice* (Ithaca 1991).

Bolshakov, Andrey O., *Man and His Double in Egyptian Ideology of the Old Kingdom* (Wiesbaden 1997).

Friedman, Florence, 'On the Meaning of *Akh* in Egyptian Mortuary Texts', (PhD diss., Brandeis University, 1981).

Lloyd, Alan B., 'Psychology and society in the ancient Egyptian cult of the dead', in: W.K. Simpson (red.), *Religion and philosophy in ancient Egypt* (New Haven 1989).

Parkinson, Richard Bruce, *The Tale of Sinuhe and other ancient Egyptian poems, 1940–1640 BC* (Oxford 1998).

Russo, Joseph, Manuel Fernández-Galiano en Alfred Heubeck (red.), *A Commentary on Homer's Odyssey* (Oxford 1992).

West, Stephanie, 'Laertes Revisited', *The Cambridge Classical Journal* 35 (1989).

Žabkar, Louis Vico, *A Study of the Ba Concept in Ancient Egyptian Texts* (Chicago 1968).